

Magyar–zsidó viszony Erdélyben a 20. század első felében

1. A magyar–zsidó viszony kiindulópontjai

A 18. századig a zsidóság, bárhol is élt, népként definiálta önmagát, népként tekintett rájuk a környezetük és így kezelte őket a mindenkori államhatalom. A következő századokban viszont, kezdetben külső nyomásra, de később a belső közösségi átalakulások nyomán is, a zsidóság népi jellege fokozatosan háttérbe szorult, a *zsidó* fogalom pedig egyre eltérőbb, szerteágazóbb értelmezéseket nyert. A Habsburg Birodalomban II. József rendelkezései (a foglalkozási korlátok csökkentése, a nemzetiségekkel és így a zsidókkal szemben alkalmazott oktatáspolitikai átalakítása, a nyelvi és kulturális integrálásra tett lépések, a héber és a jiddis nyelv használatának a visszaszorítása, német vezetéknev használatának az elrendelése), Franciaországban Napóleon nyomására összehívott Szanhedrin (egyenjogúság felajánlása a zsidóknak cserében a beilleszkedésért, a megkülönböztető jegyek felhagyásáért, valamint a zsidóság népcsoportból vallási közösséggé történő átalakulásáért) készítették elő az európai zsidóság modernizációját és integrálódását.

A 18. század utolsó harmadában Berlinből elinduló *haszkala*-mozgalom, azaz a zsidó felvilágosodás egész Közép-Európában éreztette a hatását. Ez a mozgalom már nem kívülről jött, tehát nem a befogadó államok igényeit fogalmazta meg, hanem egy belső, zsidó megújulási mozgalom volt. A képviselői, köztük vezetőjük, Moses Mendelssohn, a gettó nyelvének tekintett jiddis elhagyására és a héber nyelv felélesztésére tettek kísérletet. Szorgalmazták ugyanakkor a német nyelv elsajátítását és a német kulturális jegyek átvételét. A mélyebb integráció és modernizáció érdekében olyan német nyelven oktató zsidó iskolákat nyitottak, ahol már nem csak vallási, hanem világi ismereteket is elsajátíthattak a fiatalok. Ezek az újítások vezettek ahhoz, hogy a korábban szinte csak kizárólag az üzleti életre korlátozódó zsidó–keresztény érintkezés a társadalmi élet különböző területeire is kiterjedt.

A Habsburg Birodalom fennhatósága alá tartozó Magyarországon és Erdélyben az integrálásra tett első komoly próbálkozások tehát II. József nevéhez fűződnek. Halála után ugyan lelassult ez a folyamat, de visszafordíthatatlanságát bizonyítja az, hogy utóda, II. Lipót 1790-es XXXVIII. törvénycikke úgy rendelkezett, hogy a szabad királyi városok területén, vagy az

egyéb, nem bányavárosok területén élő zsidók megtarthassák az 1790-ig megszerzett jogaikat. Mivel Erdélynek ebben a korszakban külön jogállása, nagyfejedelemségi státusza volt, a Magyarországra vonatkozóan meghozott törvények nem vonatkoztak rá. Így II. József türelmi rendelete és II. Lipót törvénye is csak a ma már politikai szempontból Erdély részének tekintett Partiumra és Bánságra terjedtek ki, a történelmi Erdélyre, azaz a Réz-hegységben húzódó Király-hágótól keletre eső területekre viszont nem. Az Erdélyi Nagyfejedelemség zsidóinak integrálását több tervezet is célul tűzte ki, de végül egyik sem jutott törvényerőre. Ilyen tervezet volt például az 1791–1792-es kolozsvári diéta felkérésére elkészített *Opinio de Judaeis*, vagy az 1811-es *De Judaeis*.¹

A zsidóság helyi társadalmakba történő beilleszkedésének előmozdítására tehát két irányból is történtek próbálkozások. A felvilágosult abszolutizmus uralkodói törvényekkel igyekeztek fellazítani a régi zsidó közösségeket, és a párizsi 1806-os Szanhedrin hatására a zsidók jogainak a kiterjesztéséért cserében a keresztény társadalmaktól elkülönítő zsidó szokások megváltoztatását várták el. Ezzel párhuzamosan a zsidóságon belül is elindult egy modernizációs folyamat. A haszkala legjelentősebb Magyarországi képviselője Chorin Áron rabbi volt (Ezekiel Landau prágai rabbinak a tanítványa), aki 1789-től 1844-ig tevékenykedett Aradon.² Chorin Áron azzal tűnt ki, hogy a szertartások megreformálása mellett foglalt állást és helyeselte, illetve gyakorolta a német nyelvű hitszónoklatok tartását, valamint az orgona használatát a zsinagógákban. Ezen kívül ösztönözte a kézműves mesterségek tanulását a zsidók körében, négy osztályos reáliskolát létesített és egyleteket szervezett az ifjúság számára.³

A zsidó felvilágosodás mozgalma a keleti zsidóság körében nem tudott teret nyerni. Itt alakult ki, ennek a mozgalomnak egyfajta válaszaként, reakciójaként a haszidizmus. Magyar területre ezek az eszmék Lengyelország irányából érkeztek és az ország észak-keleti részét hódították meg. A mai, politikai értelemben vett Erdélyben Máramaros és Szatmár vidékén alakítottak ki nagy közösségeket, vezetőik között ott találjuk a legnagyobb rabbidinasztiák tagjait, mint például a Teitelbaumokat és a Hagereket. A mély vallásosság, a miszticizmus felé való hajlás, a csodavárás, a rabbi/csodarabbi köré épülő közösségi és vallási élet, a világi dolgoktól való távolmaradás egyben azzal is járt, hogy ezek a közösségek zártak maradtak. Többé-kevésbé megrekedtek az integráció alacsonyabb szintjén és nem jutottak el a teljes magyarosodásig. A 19. és a 20. század fordulójára a haszidok körében többnyelvűség alakult ki. Többségük

¹Lásd bővebben: Gyémánt 2000: 309., Sebestyén 2000: 59–64.

²Komoróczy 2011: 162., Prepuk 1997: 39–50.

³Zsidó Lexikon 1929: 170.

továbbra is a jiddist használta a leggyakrabban, de mellette megtanulták a magyart, majd az első világháború után a Romániához került területeken a románt is.⁴

A magyarországi zsidóság 19. századi emancipációja lényegében szorosan követte az országnak a Habsburg Birodalmon belül végbemenő emancipációját. A nyelvi magyarosodásuk is összefüggésbe hozható a magyarországi és erdélyi hivatali nyelvnek, valamint a kultúra nyelvének a megváltozásával, azaz a németről és a latinról a magyar nyelvhasználatra történő áttéréssel.⁵ A magyarországi és az erdélyi zsidóság strukturális integrációját az 1840-es XXIX. tc., majd az 1867-es polgári- és az 1895-ös vallási egyenjogúsítás valósították meg és ezek nyitották meg az utat a további integrációs folyamatok (kulturális, interaktív és identifikációs integrációk) előtt. Ezek a törvények teremtették meg a városokon való megtelepedés lehetőségét, valamint a politikai és vallási jogok gyakorlásának a szabadságát. Ugyanakkor ezek révén sikerült integrálódnia a zsidóságnak a magyar társadalomba, a magyar oktatási és kulturális életbe és nem utolsósorban a gazdaság különböző ágazataiba.⁶ A gyorsabb beilleszkedést kívánták szolgálni a Nagykanizsán (1837), Pesten (1840), Nagyváradon (1841), Pozsonyban (1842), Liptószentmiklóson (1844) és Vágújhelyen (1845) létrejött ún. „magyarító egyletek”.⁷

Mind magyar, mind zsidó körökben nem csak támogatói, de ellenzői is voltak az integrációnak. A 19. század első harmadában a magyar liberális és konzervatív tábor között a vita az integráció várható hatásairól folyt. Gróf Széchenyi István 1840-ben attól tartott, hogy a zsidóság nagyarányú beolvadása a magyar nemzet pusztulását okozná. Ezzel szemben, a liberális oldal, élükön Deák Ferencsel és Eötvös Józseffel nyitottnak mutatkoztak a zsidóság minél szélesebb körű befogadására. Zsidó körökben a kulturális integrációt ellenzők elsősorban a zsidóság teljes beolvadásától és ezzel lényegében a megsemmisüléstől tartottak. Az integráció megakadályozására hívták össze 1865-ben a nagymihályi zsinatot, amelyen a résztvevő ortodox rabbik határozatban tiltottak meg mindenfajta újítást, köztük például a templomi beszédek idegen nyelven történő tartását, vagy az énekkar használatát a zsinagógákban. A határozatot összesen 71 rabbi írta alá, köztük Erdélyből a szatmári, a margittai, a máramarosszigeti, a kolozsvári, a szászrégeni, a bethleni, a szilágysomlyói, a moci, az avasfelsőfalui és a meszesszentgyörgyi rabbik is.⁸ Három évvel később a haladók és a konzervatívok között fennálló ellentétek szakadáshoz vezettek. Az 1868-ban Pesten

⁴A haszidok nyelvhasználatára lásd: Komoróczy 2013: 37–44.

⁵Komoróczy 2012: 865.

⁶Lásd bővebben: Gonda 1992: 117–162., Carmilly-Weinberger 1995: 143.

⁷Komoróczy 2012: 1063.

⁸Carmilly-Weinberger 1995: 205–206.

összeülő Izraelita Egyetemes Gyűlést követően a magyarországi zsidóság körében három irányzat alakult ki: ortodox, neológ és status quo ante.⁹ Ezek az irányzatok alapján lehet elkülöníteni a magyarországi zsidóságon belüli integrációs pályákat is. A neológok körében ment végbe a legnagyobb méretű asszimiláció, míg a magyarosodás az ortodoxok körében mérsékeltebb volt.

Az integrációval kapcsolatos kérdések végül a 19. század második harmadában jutottak dűlőre. Magyar részről, azaz a befogadó nemzet részéről megszülettek a fentebb említett emancipációs törvények és a politikai elitnek, de az ország közvéleményének is egyre nagyobb része támogatta a zsidóság magyarosodását és teljes körű beilleszkedését.

A jogegyenlőség által biztosított lehetőségek a magyar zsidóság gyors felemelkedését hozták magukkal. Egyre több zsidó személynek sikerült magas társadalmi és gazdasági pozíciót kivívnia magának, a magyar nyelvű oktatásban, a kulturális életben és a sajtóban pedig meghatározóvá vált a szerepük. A 19. század végétől gyakorivá váltak a névváltoztatások és a kikeresztelkedések és a vegyes, zsidó–keresztény házasságok aránya is növekedőben volt. Mindezek a folyamatok azt jelezték, hogy a zsidóság és a magyar lakosság között egyre inkább eltűntek a válaszfalak, és főként a budapesti és a nagyvárosi, elsősorban neológ zsidóság a teljes magyarrá válás irányába mozdult el.¹⁰ Az asszimilációban a szekularizált magyarországi zsidóság és a neológia (e két kategória általában fedte egymást) járt élen, miközben a hagyományhű, ortodox zsidóság a nyelvi és kulturális integráció különböző alsóbb fokozatain megrekedt.

Az asszimilációt érő első komolyabb kihívások az 1880-as években jelentkeztek és egyben azt is jelezték, hogy a magyar társadalmi és politikai elit részéről a befogadás nem volt teljes, annak egy – egyelőre szűk – rétege elutasította azt. Ez volt az időszak egyébként, amikor Európa-szerte felütötte a fejét a politikai antiszemitizmus. Magyarországon 1883-ban megalakul az Antiszemita Párt, Franciaországban 1894-ben kezdetét vette a Dreyfus-ügy, 1895-ben az antiszemita Karl Luegert választották Bécs polgármesterének, 1896-ban pedig Prágában zsidóellenes zavargásokra került sor.¹¹

A zsidóság beolvadását viszont nem csak keresztény oldalról kérdőjelezték meg. Ugyancsak a 19. század utolsó két évtizedében kristályosodott ki és öltött szervezett formát a cionizmus, azaz a zsidó nemzeti mozgalom, amely a zsidóságot önálló népként fogta fel és az asszimiláció ellen küzdött. Az 1897-ben Bázelen megrendezett első cionista

⁹Bővebben: Komoróczy 2012: 121–128.

¹⁰Kellő tér hiányában csak leegyszerűsítve áll módunkban utalni ezekre a folyamatokra. Részletesebben lásd: Karády 2004: 226–234.

¹¹Karády 2004: 244–245.

világkongresszusnak erdélyi résztvevője is volt Rónai János balázsfalvi ügyvéd személyében. Rónait választották meg később, 1903-ban a Pozsonyban megalakult Magyar Cionista Szervezet elnökévé.¹²

Az európai államok zsidó közösségei a 19/20. század fordulójára többé-kevésbé eljutottak az integráció és az asszimiláció bizonyos szintjéig. Az eltérő nyelvi és kulturális betagozódás viszont nem jelentette azt, hogy a különböző európai államokban élő zsidók teljesen elszigetelődtek volna egymástól. A Magyarországon, vagy Erdély területén élő zsidók tehát, annak ellenére, hogy erőteljes magyarosodáson mentek keresztül, zsidóságtörténeti, de zsidó kulturális szempontból is a zsidó diaszpóra része maradtak, azaz történelmük nem kizárólag a magyar (vagy 1918 után a román és a magyar), hanem a világ zsidóságának a történelme is.¹³

2. Az erdélyi magyar–zsidó és zsidó identitás kifejeződései

A fentiekben láttuk, hogy néhány évtized leforgása alatt a Közép- és Kelet-közép-európai zsidóság gyors ütemben integrálódott a befogadó társadalmakba, de ugyanakkor ez a beilleszkedés nem volt konfliktusoktól mentes. Később, az első világháborút követően újabb kihívások érték ezt az integrációt. Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés nyomán Magyarország jelentős területeket veszített el, köztük Erdélyt is. A Romániához került erdélyi zsidóság így most már a román állam disszimiláló politikájára is válaszokat kellett találnon.

Az auto- és heteroidentifikáció egyik eszköze a megnevezés. Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban, a magyarországi szokásnak megfelelően, csak a 19. században kezdték használni a *magyar zsidó* kifejezést és csak a század végén az asszimiláció és a magyar részről érkező *befogadás* előrehaladtával vált általánossá ez a megnevezés. Hosszú évtizedeken keresztül több kifejezés, megnevezés élt egymás mellett és volt használatban, sokszor attól függően is, hogy ki és milyen ideológiai indíttatásból használta. A magyar területeken élő zsidóságra elsősorban a következő kifejezéseket alkalmazták (a zsidók és nemzsidók egyaránt): zsidó, magyar zsidó, zsidó zsidó, magyar izraelita, izraelita, mózeshitű magyar. Amikor a magyar–zsidó viszony kérdéskörét tárgyaljuk, egyben a zsidó identitás problémája is felvetül és ezzel szorosan összefügg az önmegnevezés, vagy a mások által használt megnevezés. Éppen ezért az alapoktól kell kezdenünk, azaz a zsidóság halakhikus fogalmától. A vallási előírások szerint zsidónak tekinthető mindenki, aki zsidó anyától született, vagy az olyan betért

¹²Carmilly-Weinberger 1995: 266.

¹³Komoróczy 2012: 17.

személy, akinek a betérése a vallási előírásoknak megfelelően történt.¹⁴ A vallási előírások érvényességét viszont az idők folyamán több irányból is felülírták. A kitért zsidók (azaz valamelyik keresztény felekezetbe betérő személyek), vagy a magukat a magyar nemzet tagjának tekintő, de izraelita vallásukon megmaradt személyek, függetlenül a halakha szabályaitól, nem tekintették magukat etnikailag zsidónak. Ezzel szemben, a magyar és a román faji törvények időszakában már az is zsidónak számított, – és ennek következtében polgári és személyi jogai csorbultak – aki keresztény anyától, de zsidó apától származott.

Magyarországon 1920-ban *numerus clausus* törvényt hoztak, amelynek egyik fontos kategorizációs szempontja az izraelita felekezethez történő tartozás volt.¹⁵ A törvény tehát nem vette figyelembe sem a halakhikus szempontokat, sem az egyének autoidentifikációs opcióit. Így kimondatlanul is, a törvény minden izraelita felekezethez tartozó személyt zsidó fajúnak/nemzetiségűnek tekintett és ezzel egy új jogi „kényszerközösséget” teremtett. Az 1930-as évek végén több Közép- és kelet-európai állam számára is az 1935-ös nürnbergi faji törvények szolgáltatták a mintát. Romániában 1938-ban az állampolgárságok felülvizsgálásáról hoztak törvényt. A törvény kimondottan antiszemita céllal született és az volt a célja, hogy minél több zsidót fasszon meg a román állampolgárságtól. A rendelkezés természetesen az 1918/19 óta Romániához tartozó Erdélyre, Bánságra és Partiumra is vonatkozott. A felülvizsgálásokat elrendelő törvény 1938. március 9-i végrehajtási utasítása szerint az számított zsidónak, aki 1918. december 1. előtt az izraelita felekezet tagja volt, még akkor is, ha ezt követően kikeresztelkedett.¹⁶ A Magyarországon 1938. május 29-én hatályba lépett első zsidótörvény alapján zsidónak tekintettek minden izraelita felekezetű személyt és azokat a személyeket és leszármazottaikat, akik 1919. augusztus 1. után tértek be valamelyik keresztény felekezetbe. Ezen a kategorizáción az 1939-ben meghozott második zsidótörvény tovább szigorított és már faji értelemben határozta meg a zsidó fogalmát. Ez szerint az a személy minősült zsidónak, akinek legalább egy szülője, vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatályba lépésének idején, vagy az azt megelőző időszakban.

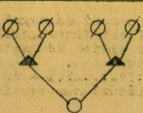
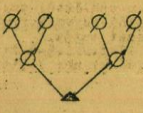
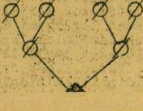
Azok a személyek váltak a második világháború alatt a holokauszt áldozataivá, akiket a hatalmi klasszifikációs logika zsidóként kategorizált. A magyar nemzeti és „faji” közösségből történő kirekesztést és ezzel együtt az áldozati minőséget pedig precíz szabályozások alapján döntötték el. A precizitást és a „ki a magyar” kérdésnek a legtévedhetetlenebb eldöntésének szándékát példázza a magyar Honvédelmi Minisztérium 1940-es útmutatása a származások

¹⁴Komoróczy 2012: 20.

¹⁵A törvényre lásd: Gyurgyák 2001: 117–121.

¹⁶Benjamin 2001: 33.

eldöntésére. A megrajzolt családfákon pontosan feltüntették, hogy melyik esetben tekinthető a

9.		Alulírott igazoló bizottság a bemutatott és átvizsgált okmányok alapján	apai és anyai nagyszülői ismeretlenek, szülőikig bejárólásig tiszta keresztény származás. Az 1939. IV. t.c.l. §-a értelmében zsidónak nem tekintendő.
10.		megállapítja, hogy HORVÁTH RÉKA főhadnagy	ismeretlen szülőktől született, születésétől kezdve keresztény hitfelekezet tagja. Az 1939. IV. t.c.l. §-a értelmében zsidónak nem tekintendő. ②
11.			ismeretlen szülőktől született, születésekor keresztény hitfelekezet tagjaként anyakönyvezték, később az izraelita hitfelekezet tagja lett. Az 1939. IV. t.c.l. §-a értelmében zsidónak tekintendő. ④

1. ábra: Példák a keresztény származás

eldöntésére

vizsgált személy zsidónak és melyik esetben nem (ismeretlen felmenők esetén is).¹⁷

A magyar–zsidó keveredés kizárását leginkább a katonaságon belül tökéletesítették. Itt például a honvédtisztek csak olyan nőt vehettek feleségül, akiknél igazolhatóan mind a hat felmenő (tehát a két szülő és a négy nagyszülő) keresztény származású volt. Abban az esetben ha a menyasszony valamelyik felmenőjének ismeretlen volt a származása (pl. az apja házasságon kívül született és így a menyasszony nagyapjáról semmit nem lehetett tudni), a házasságot megtiltották.¹⁸ Eltekintve a hamarosan bekövetkező szisztematikus megsemmisítő akciótól, a magyarságból történő nemzeti/faji kizárás az 1941-es harmadik zsidótörvény életbe léptetésével valósult meg. A magyarok és zsidók között történő házasságok teljes megtiltásával a biológiai keveredés esélyét zárták ki és ezzel az egyik legfontosabb asszimilációs és integrációs lehetőségtől fosztották meg a magyar törvényalkotók a zsidóságot.

A vallási törvényekkel és a világi törvényalkotói gyakorlattal szemben, tehát a normatív megközelítéssel szemben áll, de néha kényszerűen követi azokat a mindenkori egyén tudatos, vállalt vagy ösztönszerűen, féltudatosan vállalt autoidentifikációs pályája. Az erdélyi zsidóság sorsának különlegessége a történeti folyamatok és a területi változások mellett abban a többnemzetiségű közegben rejlik, amelyben megtelepedtek és amelynek fontos alakítóivá váltak. A modern identitás-definíciók nem a külső klasszifikációs gyakorlatokat veszik alapul, hanem a nemzeti/etnikai öntudatot olyan konstrukcióként értelmezik, amely a környezet által nagy mértékben befolyásolt egyéni döntések során alakul ki, vagy éppenséggel alakul át. Egy bizonyos kulturális és vallási közegbe való beleszületés tehát önmagában nem képez garanciát

¹⁷Yad Vashem Archives, Jerusalem, O.15.1. fond, 421. dosszié, 19–22. f.

¹⁸YVA, O.15.1. fond, 421. dosszié, 15. f.

az öndefiníció állandóságára és így a csoporttagság folytonosságára sem. Ebből a közösségből ki lehet lépni és egy másik – elképzelt – közösségnek a tagjává lehet válni.¹⁹ Az erdélyi zsidóság nagy része tehát, a 19. századi asszimilációs folyamat során a magyar nemzeti közösség részévé vált. Az is igaz viszont, hogy bizonyos zsidó csoportspecifikus jegyek (pl. vallási ünnepek és szokások, hagyományos zsidó ételek) mindvégig fennmaradtak. Ezek a fennmaradó specifikus jegyek tették könnyebbé a két világháború között az erdélyi zsidók egy részének a visszatérését a zsidó etnikai identitáshoz.

Amikor a 19. és 20. századi magyar-zsidó identitást és a magyar–zsidó viszonyt vizsgáljuk, akkor tulajdonképpen egy megközelítőleg 150 éves periódus dinamikáját kell szem előtt tartanunk. Ebbe a dinamikába tartoznak bele a megtelepedéstől egészen az asszimilációig, majd a disszimilációig terjedő folyamatok.

Milton Yinger kategorizációja szerint az asszimiláció négy alfolyamatból tevődik össze: integráció, akkulturáció, identifikáció, és biológiai keveredés.²⁰ A zsidóság Magyarországra és Erdélybe történő bevándorlása a 17–18. századra és a 19. század első felére tehető. Amint láttuk, az integrációnak több szakasza volt és nem volt teljesen egységes az ország területén. Az akkulturáció során a magyarországi zsidóság felvett bizonyos magyar kulturális jegyeket és áttért a magyar nyelvhasználatra. A nyelvi magyarosodás az asszimilációs folyamatban jelentős mérföldkőnek számított, hiszen ezzel egy olyan kulturális kód birtokába jutott a zsidóság, amely nélkülözhetetlen volt a mélyebb integráció megvalósulásához. Hozzájárult ehhez az egyes hitközségekben a zsinagógai prédikációk nyelvének magyarra történő változása, a magyarosító egyletek és folyóiratok, valamint az iskolák tanítási nyelvének németről magyarra történő változása. Az első világháború előestéjére a magyarországi zsidóság asszimilált rétegében kialakult a magyar-zsidó együvé tartozás tudata és a zsidóságnak a magyar kulturális javak létrehozásában való tevékeny részvételével a közös kultúrjegyek kialakulása is megtörtént. Mindezek mellett a magyarországi zsidóság mindvégig támogatta a magyar állam kohéziós- és a nemzetiségekkel szemben sokszor erőszakos magyarosító programját, tehát részt vett a magyar politikai nemzet- és államépítésben.²¹ A nemzeti identitás, mint konstrukció, ugyanakkor bizonyos dimenziók felülírására, vagy háttérbe szorítására is képes volt. A csoporthoz való tartozás – esetünkben a magyar nemzethez való tartozás – megerősítésének érdekében „igazoló”-konstrukciók is létrejöttek. A középkori vándorló magyar törzsek a 7–8. században a kazár birodalom

¹⁹Lásd: Anderson 2006: 19–20.

²⁰Yinger 2002: 25.

²¹A zsidóság magyar nacionalizmusára lásd: Karády 2004: 241–242.

fennhatósága alatt éltek. Mivel a kazárok vezetői a 8. század második felében felvették a zsidó hitet, a 19. századi magyarországi zsidóság széles körében terjedt el az ősi magyar–zsidó rokonság mítosza. Ezt a mítoszt erősítette az a feltevés is, hogy a honfoglaló magyarokkal a Kárpát-medencébe érkező kabarok között nagyon sok zsidó is lehetett.²² Weissburg Chaim, aki az első világháború környékén és az azt követő néhány évig (amíg 1925-ben ki nem vándorolt Palesztinába) az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom vezéregyénisége volt, memoárjában ír arról, hogy a marosvásárhelyi status quo főrabbi és nagyon sok zsidó értelmiségi is úgy gondolták, a székelyek nem a hunok, hanem a kazárok leszármazottjai. Márpedig „azokról a kazárokról tudott dolog (legalábbis sok magyar zsidó által tudott dolog) volt, hogy zsidók voltak!”²³ Ennek a mítosznak az asszimilációs funkciója tulajdonképpen abban nyilvánult meg, hogy a hiányzó közös leszármazást és közös „őstörténetet” próbálta helyettesíteni, illetve megteremteni. De ugyanígy, az együvé tartozást szimbolizálta a budapesti neológia azon igyekezete is, hogy a 19. század második felében zsidó vallásra betérő székely szombatosokat támogassa és a történetüket dokumentálja.²⁴

A Milton Yinger által megfogalmazott negyedik asszimilációs feltétel, a biológiai keveredés, azaz a teljes beolvadás ugyanakkor csak egy szűk rétegnek sikerült. A vegyes házasságok és a kitérések száma mindvégig viszonylag alacsony maradt. A kitérések például csak krízishelyzetekben (az 1919–1920-as fehérterror idején és az 1938-as első zsidótörvény elfogadását követően) ugrottak meg jelentősen.²⁵ Az egyéni életpályák viszont azt mutatják, hogy a biológiai keveredés nem volt nélkülözhetetlen eleme az asszimilációnak, tehát a magyar zsidóság jelentős része úgy vált kultúrájában és nemzeti identitásában magyarrá, hogy közben megmaradt izraelita valláson, csoporton belül házasodott és bizonyos csoportosajátos jegyeket is megőrzött.

3. Fordulópontok az erdélyi magyar–zsidó viszonyban

3.1. Az 1918-as impériumváltás

²²Gyurgyák 2001: 227.

²³Weissburg Chaim (1892, Désfalva–1959, Tel Aviv) memoárja. *The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism*, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Israel, 3. fond, 10. dosszié, 67. f.

²⁴Lásd bővebben: Gidó 2006: 167.

²⁵Karády 2004: 37–38.

Háborús tapasztalatok. Az erdélyi és a magyarországi zsidóság sorsa és fejlődéstörténete az első világháborút követően vált el egymástól. Létezik néhány olyan esemény, amely az erdélyi magyar–zsidó viszony szempontjából meghatározó jelleggel bírt, nem csak az éppen aktuális helyzet szempontjából, hanem hosszútávon is. Már a világháború első éveitől kezdve a vád érte a magyarországi zsidóságot, hogy a férfiak nagy része kivonja magát a frontszolgálat alól és akiket be is soroznak katonának, azoknak többsége nem harcoló alakulatokhoz kerül, hanem a sokkal veszélytelenebb hadtápterületen tölti a szolgálatát. Ez a vád pedig nem csak a jobboldali radikálisok részéről fogalmazódott meg, hanem több baloldali értelmiségi is osztotta a nézetet, köztük Ágoston Péter is, a sok vitát kiváltó *A zsidók útja* szerzője.²⁶ A háború alatti antiszemita diskurzusnak ez a téma vált az egyik visszatérő motívumává.²⁷ Mindeközben a frontszolgálatot teljesítő zsidó katonák azt tapasztalhatták, hogy származásuk miatt hátrányos megkülönböztetés éri őket. Külön belső vívódásokat okozott az, hogy sok esetben a frontvonal túlsó oldalán, az ellenség soraiban harcoló zsidó katonákkal találták szembe magukat, tehát saját testvéreik ellen kellett küzdeniük. Az első világháborúban a magyar hadsereg tisztjeként harcoló Weissburg Chaim memoárjában írta le, hogy, 1915 telén egy visszavert orosz támadást követően egy sebesült orosz katona kétségbeesett segélykiáltásaira lett figyelmes. A katona jiddisül kért segítséget, ekkor döbbent rá Weissburg, hogy egy olyan háborúban harcol, ahol tulajdonképpen a saját testvérei ellen kell küzdenie.²⁸ Orosz fogságba esését követően Szibériába került, ahol azzal szembesült, hogy a magyar (keresztény) fogolytársainak nagy része antiszemita nézeteket vall. Az orosz fogság volt az a hely is, ahol a zsidó katonák egy jelentős része megismerkedett a cionista eszmékkel és sokan közülük úgy tértek haza, hogy feladták a korábbi magyar asszimilációs meggyőződésüket. Maga Weissburg Chaim írja le részletesen emlékiratában azt a tudatos meggyőző munkát amit zsidó fogolytársai körében végzett és amelynek köszönhetően többen is a cionizmus, azaz a zsidó nemzeti eszmék szolgálatába álltak.²⁹ Az orosz fogságot megjárt zsidó katonák, tisztek közül többen is cionista vezető személyiségek lettek a háború után.³⁰ Mások viszont a kommunista eszméket hozták magukkal haza és váltak annak terjesztőivé. A zsidók Tanácsköztársaságban betöltött szerepe túldimenzionálva jelent meg a korszak magyarországi

²⁶Gyurgyák 2001: 88–89.

²⁷A probléma hátterére és társadalomtörténeti okaira lásd: Gyurgyák 2001: 88–98., Komoróczy 2012: 328–345.

²⁸Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 21. dosszié, 352–353. f.

²⁹Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 25. dosszié, 489. f. *passim*

³⁰Köztük Weissburg Chaim, aki egyébként már a háborút megelőzően is cionista nézeteket vallott és Fischer Tivadar (az Erdélyi Zsidó Nemzeti szövetség 1918–1923 közötti elnöke, zsidópárti képviselő a román parlamentben).

és erdélyi antiszemita diskurzusában.³¹

A háborús tapasztalatok a hátország 1918 őszi közhangulatával egészültek ki. Az 1918. szeptemberi–novemberi időszakban több helyen is zsidóellenes incidensek fordultak elő, többek között Máramarosszigeten, Borgóprunden, Naszódon és Élesden. Ezek az incidensek késztették arra a zsidóságot, hogy önvédelmi csoportokat hozzanak létre 1918 októberében Szatmár, Máramaros, Szilágy és Nagyküküllő vármegyék területén.³² Fontos megjegyezni azt, hogy ezek az antiszemita élű konfliktusok az általános erdélyi helyzet ismeretében értelmezendők. Atrocitások nem csak zsidók ellen irányultak, hanem a falusi földbirtokosok és az államhatalmat képviselő hivatalnokok ellen is. Nagyon sok vidéki településen a hazatérő katonák vagy a helybeli lakosok feldúlták a községházát és elűzték a jegyzőt, legyen az magyar, vagy román nemzetiségű.³³

A magyar–zsidó viszonyt beárnyékoló események nem bírtak döntő befolyással az első világháborút követő erdélyi zsidó identitás alakításában, viszont elindítottak egy leszakadási folyamatot és hivatkozási alapot képeztek a zsidó nemzeti ébredést támogató ideológusok számára. A korszak zsidó származású véleményformálói és közszereplői mindvégig tisztában voltak a magyar asszimilációs utat veszélyeztető kihívásokkal, ennek ellenére a többségük továbbra is megmaradt a magyar orientáció mellett. Az 1918. októberében és novemberében megalakuló magyar Nemzeti Tanácsok vezetésében számos zsidó származású közszereplőt találunk. Kolozsváron három párt, a függetlenségiek, a radikálisok és a szociáldemokraták küldötteiből megalakuló magyar Nemzeti Tanácsban több zsidó származású személy is részt vett, köztük Janovics Jenő színházigazgató, Hirsch Ödön szeszgyáros és közgazdász, Kertész Jenő ügyvéd (később zsidó etnikai alapon kezd politizálni), valamint Stotter Aladár a későbbi kolozsvári zsidó sportklub vezetőjét.³⁴ Temesváron a magyar közéletben később is vezető szerepet betöltő Hajdú Frigyes ügyvéd és a cionista nézeteket valló Vértes Adolf volt aktív tagja a magyar Nemzeti Tanácsnak, a lugosi Nemzeti Tanács tizenöt tagja közül pedig hét volt zsidó.³⁵

A román hatalomátvétel. Az 1918 decemberében bevonuló román hadsereg 1919 tavaszáig birtokba vette az erdélyi területeket. Az erdélyi románok 1918. december 1-jén a Gyulafehérváron megrendezett nagygyűlésükön mondták ki egyesülésüket Romániával, majd

³¹Komoróczy 2012: 354–361.

³²Bővebben: Gidó 2009: 48–49. Lásd még: Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 27. dosszié, 814. f. és 29. dosszié, 1028. f.

³³Egry 2010: 95–96.

³⁴Kertész 1929.

³⁵Jakabffy–Páll 1939: 21. és 55–56.

az 1920-as trianoni döntés jogi értelemben is Nagy-Románia tulajdonába rendelte Erdélyt. Az első nemzetiségi csoport, amelyik csatlakozott az 1918-as gyulafehérvári határozatokhoz a szászok voltak. Az erdélyi zsidóság viszont nem tette meg ugyanezt. A magyar asszimiláció zsidó hívei természetesen a magyar álláspontot képviselték, amely teljes mértékben elutasította Erdély elszakítását Magyarországtól. A cionisták várakozó álláspontra helyezkedtek. A semlegesség útját követték. Erdély hovatartozásának kérdését a magyarság és a románság kérdésének tekintették, amibe a zsidóságnak semmilyen beleszólása nem lehet, különösen nem a békekonferencia döntése előtt.³⁶ Iuliu Maniu, az erdélyi román Kormányzótanács elnöke 1919 januárjában Fischer Józseffel, a cionisták egyik vezetőjével tárgyalt. Itt arra akarta rábírni a zsidókat, hogy a szászokhoz hasonlóan ők is adjanak ki hűségnyilatkozatot.³⁷ Ezt viszont Fischer visszautasította, mint ahogyan azt az ajánlatot is, amit Maniu 1919. április végén tett. Maniu azt kérte a Nagyszebenbe lehívatott Fischer Józseftől, hogy a cionisták hívjanak össze zsidó nemzetgyűlést Kolozsvárra és mondják ki a csatlakozást Nagy-Romániához. A gyűlés lebonyolításához a szebeni Kormányzótanács különvonatokat bocsátott volna a zsidóság rendelkezésére.³⁸ Fischer ezt az ajánlatot is visszautasította, és egészen 1920-ig a nemzeti alapon álló erdélyi zsidóság nem is tett a románság irányába hűségnyilatkozatot.³⁹

A magyar–zsidó viszonyra és az erdélyi zsidóság autoidentifikációs gyakorlatára a román állam disszimilatív politikája már a kezdetektől rányomta a bélyegét. Természetesen, nem ez volt az egyetlen tényező, amely változásokat hozott a magyar–zsidó kapcsolatokban. Hiszen, amint láttuk, még a világháború alatt felerősödött a magyarság körében az antiszemitizmus, az őszirózsás forradalom idején pedig több falusi zsidót is a helyi magyar lakosság, vagy magyar katonák támadtak meg. Mindemellett már korábban is létezett egy szűk mag, amelyik a zsidó nemzeti mozgalom híve volt és annak az eszméit terjesztette. A román állam viszont, már az első hónapoktól kezdődően arra törekedett, hogy az erdélyi zsidóságot leválassza a magyarságról, ezzel próbálva gyengíteni a magyar pozíciókat Erdélyben. A zsidóságot önálló kisebbségként kezelte és ezt a politikáját a jogalkotási gyakorlatában is alkalmazta. Ez a gyakorlat legjobban az oktatáspolitikában érhető tetten. Az 1920-as évek közepére az újonnan elfogadott oktatási törvények következtében, az erdélyi zsidó diákságnak szinte teljes mértékben lehetetlenné vált a magyar iskolákban történő tanulás. Csak zsidó iskolákban

³⁶Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 27. dosszié, 807. f. és 28. dosszié, 865–866. f.

³⁷György 2006: 58.

³⁸Maniu 1919. áprilisi kezdeményezését említi: Fischer Józsefnek, az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség vezetőjének emlékirata Teleki Pálhoz, Magyarország miniszterelnökéhez, 1940. szeptember 23. *Magyar Országos Levéltár* (a továbbiakban: MOL), K28. Fond, 139. csomó, 222. tétel, 3. f.

³⁹Gidó 2009: 29.

tanulhattak, ahol a tanítási nyelv kötelezően román vagy héber/jiddis kellett legyen, vagy pedig az állam által fenntartott román tanítási nyelvű intézményekbe iratkozhattak be. A magyar iskolákból kiszoruló zsidó diákokat így lényegében a magyar kulturális és nyelvi integráció egy nagyon fontos láncszemétől fosztották meg.⁴⁰ Igaz ez még akkor is, ha az erdélyi zsidó oktatási intézmények többségében, főként az elmagyarosodott kolozsvári, nagyváradi, vagy bánsági területeken, nem tudták maradéktalanul betartani a törvényi előírásokat. Hiába volt kötelező a román, vagy a zsidó nyelvű oktatás, ha a diákok jelentős része egyik nyelvet sem beszélte. Így végül, a tudásátadás továbbra is magyarul, vagy vegyesen zajlott. Visszaemlékezések szerint még az 1930-as években is gond volt a román nyelvtudás a zsidó diákok körében. Az 1930 őszén a kolozsvári ortodox zsidó elemi iskolába beiratkozó Lusztig Tibor tudott egyedül románul az osztálytársai közül, így ő lett az, aki a gyerekeket románul tanította.⁴¹ Nem fér hozzá kétség, hogy ez a kettős állapot hosszútávon mindenképpen lemorzsolódást eredményezett. A nyelvváltás egyébként nem csak az oktatásban volt napirenden. A zsidó közéleti és vallási intézményekre is nyomás nehezedett a magyar nyelv mellőzésének tekintetében. A marosvásárhelyi ortodox hitközség 1935-ben arról döntött, hogy a közgyűlési jegyzőkönyveket a továbbiakban nem magyarul, hanem jiddisül fogják vezetni. Az indoklás szerint erre a lépésre hatósági nyomás következtében került sor. Mivel a hitközség vezetősége, de a tagjaik sem ismerték olyan szinten a román hivatali nyelvet, hogy a jegyzőkönyveket románul vezessék, a hébert egynéhány cionistán kívül pedig senki nem beszélte, a jiddis maradt az egyetlen alternatíva. A köznapi társalgásban és az ügyintézésben használt nyelv viszont továbbra is a magyar maradt.⁴²

A román állam disszimilatív politikája nem járt együtt a románság irányába történő asszimilációval. Ellentétben Csehszlovákiával, ahol a demokratikus légkör hatására a Magyarországtól elcsatolt területek zsidóságának egy jelentős részében nem csak a magyarságról történő leválás, de a szlovákságba való integráció és asszimiláció is beindult, Romániában ezt nem tapasztalhatjuk. Az erős román politikai és társadalmi asszimiláció megakadályozta az erdélyi zsidóságot abban, hogy tömegesen integrálódjon a románságba, amely ráadásul azokban a nagyobb városokban, ahol a zsidóság koncentráltan élt, kisebbségben volt. A nagy erdélyi városok a két világháború között mindvégig megőrizték magyar vagy német jellegüket. A magyarságról leválók számára így lényegében két út kínálkozott, csatlakozás a cionista mozgalomhoz és ezzel a zsidó etnikai öntudat felvállalása,

⁴⁰Gidó 2011: 21. és 93. Magyar nyelven: Gidó 2013: 30. és 145–146.

⁴¹Tibori 2012: 14.

⁴²Sebestyén–Diamantstein 15.

vagy pedig bekapcsolódás a nemzetfeletti baloldali mozgalmakba. Külön ki kell hangsúlyozni viszont, hogy függetlenül a választott integrációs pályától, az erdélyi zsidóság körében tovább élt a magyar nyelvhasználat és a magyar nyelvű kultúrafogyasztás. A cionista lapok közül azok, amelyeket nagy példányszámban terjesztettek, magyar nyelven jelentek meg, mivel nem volt héber nyelvet ismerő olvasótáboruk és a cionista kulturális események is – rövid héber megnyitót és néhány héber nyelvű betét-darabot leszámítva – magyar nyelven zajlottak. Hiszen ez volt az a kulturális kód, amit az erdélyi zsidóság túlnyomó többsége megörökölt az 1918 előtti időkből és továbbvitt nagyon sokáig a 20. században. Természetesen ez csak mérsékelten igaz a jiddist és a magyart vegyesen használó vallási zsidóságra és a románságba integrálódott szűk zsidó rétegre.

3.2. Az erdélyi zsidóság kisebbségi magyar politikai integrációja

Az első világháborút követően a vezető magyar politikai diskurzusban arra törekedtek, hogy az erdélyi zsidóságot megtartsák a kisebbségi magyar kulturális, gazdasági és politikai érdekek szolgálatában. A magyar–zsidó viszonyt tehát nagymértékben befolyásolta a magyar és a zsidó(származású) értelmiségi és gazdasági elit véleményformáló szerepe és közéleti tevékenysége. Az Országos Magyar Párt 1922-es megalakulása előtt a romániai magyar érdekeket a Magyar Szövetség képviselte. A szervezet keretében számos zsidót is találunk, sokan vezető funkciókat is betöltöttek.⁴³ Ezeknek a személyeknek a magyarság irányába tett hűségnyilatkozatai az asszimiláns zsidóság nézeteit közvetítették. Magyar részről az első konkrét, párthatározatba is foglalt lépés a magyar zsidóság irányába 1924-ben történt meg az Országos Magyar Párt brassói nagygyűlésén. Ennek az előzményei 1922-ig nyúlnak vissza, amikor a frissen megalakult párt alapszabálya kimondta, hogy minden olyan 20. életévét betöltött személy tagja lehet ennek a politikai alakulatnak, aki származásánál, vagy kultúrájánál fogva magyarnak tekinti magát.⁴⁴ Az alapszabály tehát nyitva hagyta a zsidóság számára (de az elmagyarosodott németek, svábok előtt is) az utat a magyar integráció folytatására, és ezt a szándékot a későbbi párt dokumentumok is kinyilvánították (1928). A brassói nagygyűlést megelőzően, az OMP szűkebb vezetősége 1923-ban és 1924 őszén is arról határozott, hogy az erdélyi magyar nyelvű zsidóság magyarság keretében történő

⁴³A magyar politikai érdekérvényesítő szervezetekben és egyéb társadalmi, szakmai szervezetek vezetőségében a két világháború között mindvégig találhatók zsidó származású személyek.

⁴⁴Horváth 2007: 49., György 2003: 63–64.

megtartására konkrét lépéseket is kell foganatosítani.⁴⁵

Az 1924-es brassói nagygyűlés egyik pontja az erdélyi zsidóság magyar integrációjának a fenntartása, illetve ezen integráció lehetőségének a biztosítása volt. A magyar–zsidó viszony szempontjából azért számít fordulópontnak ez az esemény, mert magyar és zsidó részről is ellentétes reakciókat váltott ki. A nagygyűlésen Barabás Béla jogász, a Magyar Párt alelnöke javaslatára egy olyan határozatot fogadtak el, amelynek értelmében minden magát magyarnak érző és magyarnak valló, a magyar ügyekért kiálló zsidó származású személyt a magyar nemzet integráns részének tekintenek. A határozatot az erdélyi cionista körök élesen bírálták, azt hangoztatva, hogy a zsidóság önálló nemzetet képez és saját maga akarja a sorsát a kezébe venni. Cionista részről azt is felrőtták, hogy a brassói nagygyűlésen a magyar integráció mellett felszólaló zsidó származású küldötteknek nem állt jogukban az egész zsidóság nevében elkötelezni magukat a magyarság mellett, hiszen erre senki nem jogosította fel őket. Az erdélyi magyar intézmények támogatását biztosító budapesti Népies Irodalmi Társaság 1925-ös jelentése is annak a véleménynek adott egyébként hangot, hogy a brassói nagygyűlésen megjelenő zsidó küldöttek hűségnyilatkozata nem tükrözi a valós helyzetet és az erdélyi zsidóság nagy része elindult a leszakadás útján.⁴⁶

Az erdélyi magyar–zsidó viszonyban, a magyar politikai állásfoglalások ellenére, az első világháború után tehát törés állt be. A törés pedig két szinten jelentkezett: A felső szintet képezte az intézményes különválás azzal, hogy míg az asszimiláns zsidóság betagozódott a magyarság érdekképviselői és társadalomszervező struktúráiba, addig a cionisták saját, önálló intézményrendszert építettek ki. A külön intézményesülés a politikai érdekképviselő szintjén is megmutatkozott 1931-ben, amikor megalakult az Országos Zsidó Párt. Ennek elnöke az erdélyi Fischer Tivadar lett.⁴⁷ Az alsó szintet az egyének szintjén végbemenő autoidentifikációs változások és a személyközi kapcsolatok, kapcsolathálók átalakulása képezte. Ennek a törésnek az okát pedig – a román állam disszimiláló politikája és a nemzetközi események mellett – elsősorban a magyar részről megnyilvánuló kirekesztő diskurzusokban és zsidóellenes cselekedetekben kell keresni. Említettük már, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével a magyarországi és erdélyi részekben is több vidéki településen megtámadta a keresztény lakosság a zsidó boltosokat, és 1918 végén, 1919 elején felerősödtek az antiszemita élű incidensek. A zsidó lakosságon belül ellenérzést váltott ki ugyanakkor az 1920-as magyarországi *numerus clausus* törvény, amelynek a híre eljutott az

⁴⁵Bárdi 2013: 223–224.

⁴⁶A brassói nagygyűlésre lásd bővebben: Gidó 2009: 92–93.

⁴⁷A Zsidó Párt megalakulását a magyar–zsidó viszonyt taglaló hosszú ideig tartó sajtópolémia követte. A polémia egyaránt bekapcsolódott az asszimiláns és a cionista zsidók. Lásd: György 2006: 153–154.

akkor már román fennhatóság alatt élő erdélyi zsidósághoz is. Az erdélyi magyar és zsidó nemzeti sajtótermékek rendszeresen tudósítottak a magyarországi zsidók sérelmeiről. Ezek kapcsán hangzott el az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség vezetőségének 1920. januári ülésén a következő: „A múltban szoros kulturális és politikai-kulturális kapcsolatban álltunk a magyarokkal és nem válhatunk egyszerre az ellenségeikké. Mégis, az előállott új helyzet és a Magyarország által zsidókkal szemben folytatott intoleráns politika következtében lényegesen megváltozott az egymásközi viszony.”⁴⁸

A hivatalos magyar pártpolitika a 20-as és a 30-as években is kitartott a zsidóság integrációja mellett, de egyre több alkalommal kellett elhatárolódnia a konzervatív vezető személyiségeknek és a párthoz is köthető sajtótermékeknek a zsidóellenes megnyilvánulásaitól. Az OMP-hez közel álló *Magyar Kisebbség* folyóiratban egy katolikus lelkész közölt cikket, amelyben a zsidók magyar gazdasági és társadalmi életből történő kizárását követelte. A folyóirat később elhatárolódott a cikktől.⁴⁹ Néhány, az OMP-hez tartozó vezető személyiség *Erdélyi Lapok* címmel indított 1932-ben lapot (1932–1940), amely már a kezdetektől közölt antiszemita élű írásokat.⁵⁰ Egy ilyen zsidóellenes kirohanástól kellett elhatárolódnia 1936-ban is az OMP-nek, amelynek vezetősége megerősítette azon korábbi álláspontját, hogy a párt zsidó vallású tagjai továbbra is ugyanolyan jogokat élveznek mint a keresztény társaik.⁵¹ A következő évben, az 1937-ben megrendezett Vásárhelyi Találkozó hasonlóképpen kinyilvánította szándékát az erdélyi magyar anyanyelvű és magyar kultúrájú zsidóság integrálására. Ezt a szándékot a találkozón elfogadott záróhatározat is megerősítette.⁵²

A két világháború között tett hivatalos politikai állásfoglalásokat kérdőjelezte meg az Országos Magyar Pártnak az a választási megállapodása, amelyet a szélsőséges, antiszemita román Nemzeti Keresztény Párttal kötött 1938 februárjában.⁵³ Habár ez a választási megállapodás kényszerhelyzet eredménye volt és egyáltalán nem tükrözte az OMP vezetőségének álláspontját a zsidókérdéssel kapcsolatban, a magyar liberális körök és a zsidóság nagy része is a magyar nyelvű zsidóság cserbenhagyásaként értelmezte az aktust.

Az erdélyi zsidósággal kapcsolatos hivatalos magyar pártpolitika ellentmondásaira és deficitjeire már igen korán, 1922-ben felhívta a figyelmet Ligeti Ernő. Ligeti magyar érzelmű zsidó származású újságíró volt, pályafutása során magyar nyelvű sajtóorgánumnál

⁴⁸Idézi: Gidó 2009: 48.

⁴⁹Uo. 49.

⁵⁰Az Erdélyi Lapokra lásd bővebben: Horváth 2004: 101–141.

⁵¹György 2003: 196., Bárdi 2013: 224.

⁵²http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1643.pdf

⁵³Bárdi 2013: 225.

dolgozott és 1934-től ő szerkesztette a Kolozsváron kiadott, progresszív irányzatú *Független Újságot*. Az 1922-ben megjelentetett *Erdély útjában* arról írt, hogy az erdélyi magyarság politikai érdekképviselőt abban az időben ellátó Magyar Szövetség elvárja, hogy a zsidóság gazdaságilag részt vegyen a magyar ügyek támogatásában, de cserében nem hajlandó teljes jogú magyarként kezelni őket.⁵⁴

A két világháború között végbemenő magyar szemléletváltást érzékelteti az erdélyi magyarság politikai-, szervezeti- és kulturális életét számba vevő kétkötetes *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Az 1930-ban megjelent első kötetben külön fejezet foglalkozott a zsidósággal és annak szervezeti életével. Az evangélikus egyházban tevékenykedő Fritz László által jegyzett különálló fejezet azt sejteti, hogy a kötet szerkesztői és az erdélyi magyar közvélemény is már bizonyos értelemben önálló csoportként tekintett a zsidókra, de mégis a magyarság részének tekintették őket. Ezt konkrétan ki is mondták, amikor a román népszámlálási eredmények kapcsán kitértek a zsidóság létszámára is: „Azokat a zsidókat tehát, akikről kimutatható, vagy akik azt vallják, hogy anyanyelvük a magyar, mi a magyarság keretébe számítjuk.”⁵⁵ A második kötet 1937-ben jelent meg, itt viszont már a zsidóságról alig esik említés, lényegében elsiklanak az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóság felett. Egy rövid, konkrétumokat alig tartalmazó írást jegyez Drechsler Miksa temesvári neológ főrabbi az erdélyi zsidó kisebbségi egyházzal, ebben pedig önálló kisebbségként kezeli a zsidóságot.⁵⁶ A zsidóságról szóló részt tehát sem nem magyar (keresztény), sem nem magyar identitású zsidóra, hanem egy a cionista mozgalomhoz közel álló személyre bízta rá. Két évvel később, 1939-ben adták ki a bánási magyarság 1918–1938 közötti szervezeti életét és politikai szerveződését leíró könyvet. Ebben, hasonlóan az Erdélyi Magyar Évkönyv második kötetéhez, a szerzők a zsidóság jelentős részének a leválásáról írnak. Állításuk szerint, a bánási zsidóság, annak ellenére, hogy megmaradt magyar anyanyelvűnek és magyar kultúrájának, 1920 után egyre inkább a zsidó nemzeti eszmék befolyása alá került. Ez a folyamat pedig a helyi magyarság ellenérzését váltotta ki, a bánási németek és románok viszont kifejezetten támogatták a zsidóság leválását a magyarságról.⁵⁷

Mind a három könyv a kisebbségbe került magyarsággal foglalkozott, de így-vagy úgy, teret szenteltek a zsidóság ügyének is. Az erdélyi magyarság és a magyar politikai elit ambivalens viszonyulása a zsidósághoz ezekben a kötetekben is tetten érhető. Egyszerre tekintették az erdélyi zsidóságot a magyar társadalmi-, gazdasági- és kulturális hálók részének (ezért nem

⁵⁴Idézi: Gidó 2009: 307.

⁵⁵Erdélyi Magyar Évkönyv 1930: 111.

⁵⁶Erdélyi Magyar Évkönyv 1937: 72–75.

⁵⁷Jakabffy-Páll 1939: 53–60. és 194.

kerülhették ki a szerkesztők a zsidó kérdést a kötetben) és egyszerre tekintettek rájuk valamiféle idegen elemként, amelynek részei egyre távolabb kerülnek a magyar életvilágtól. Észak-Erdélyt az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés visszaadta Magyarországnak. Mikó Imre, az Erdélyi Párt képviselője 1941-ben írta meg a könyvét az erdélyi magyarság 1918–1940 közötti kisebbségi életéről. A zsidóság leválásának kérdését itt már tényként kezelte és erre hivatkozott akkor is, amikor értelmezni próbálta az Országos Magyar Párt 1938-as választási megegyezését a román Nemzeti Keresztény Párttal. Szerinte, ez a választási egyezség már csak nagyon kevés erdélyi zsidót érintett volna negatívan, hiszen a többségük már amúgy is elfordult a magyarságtól és zsidó nemzeti eszméket vallott.⁵⁸

4. Erdélyi zsidó identitások helye a magyar–zsidó viszonyban

A két világháború közötti időszakban, amint láttuk, az erdélyi zsidóság politikai szempontból és az autoidentifikációs gyakorlatok szempontjából is nagyon megosztottá vált. Öt nagyobb irányzatot különböztethetünk meg, amelyeknek a „tábora” az évek folyamán állandóan változott. Az első világháborúig többségben volt a magyar (vagy magyar-zsidó) identitású zsidóság, de Erdély Romániához történő csatolását követően a számuk egyre jelentősebb mértékben apadt. A második kategóriát képezték a cionisták, akik 1918 után komoly táborra tettek szert. Jelentős volt a számuk továbbá azoknak a nagyon vallásos, ultraortodox, haszid zsidó csoportoknak, amelyek nem asszimilálódtak a magyarságba, de a cionista opciót is ellenezték. Ők egy harmadik utat választottak, amely lényegét tekintve etnikus jegyeket hordozott magában, de a vallásosság mindennapi megélésében és a nemzeti-politikai ügyektől történő távolságtartásban nyilvánult meg. Kisebb csoportot alkottak a szélsőbaloldali ideológiákhoz csatlakozó erdélyi zsidók, akik a nemzetfelettséget hirdették és azok a zsidók, akik a romániai gyors politikai és kulturális integrációt pártolták.

Az alábbiakban csak a három legnagyobb kategória rövid ismertetésére térünk ki.

4.1. Az asszimilacionisták

Ez a kategória korántsem volt egységes és az ő körükben is, kevés kivétellel, a zsidó származástudat jelentősen meghatározta az önképüket és a magyarsághoz fűződő

⁵⁸Mikó 1941: 201.

viszonyukat.⁵⁹ Az asszimiláns, magyarpárti zsidó elit sem tudta függetleníteni magát a speciális zsidó közéleti és hitközségi problémáktól, így mindvégig kapcsolatban állt azokkal. Az sem volt ritka, hogy az egyébként magyar identitású, és a magyar közéletben résztvevő zsidó értelmiség anyagilag támogatta a Palesztina-munkát, azaz adakozott a palesztinai telepítésekkel foglalkozó zsidó szervezetek javára. Weiss Sándor kolozsvári ügyvéd, az Országos Magyar Párt parlamenti képviselője egy 1928-as publicisztikájában ezt konkrétan meg is indokolta: Habár elveti a cionista elveket, hisz abban, hogy a zsidóság számára a palesztinai zsidó állam létrejötte nyújt kellő önbizalmat és erőt ahhoz, hogy a keresztény népek között felemelt fővel éljen. Weiss ugyanakkor azt is kijelentette, hogy Palesztina elsősorban a pogromok által sújtott oroszországi és romániai zsidók számára jelenthet megoldást.⁶⁰

Az asszimilánsok cionizmus-ellenes érvrendszerébe beletartozott mind a magyar kultúrához fűződő kapcsolat hangoztatása, mind a zsidó nemzeti mozgalom céljainak a megkérdőjelezése. Gombos Benő, közíró, az OMP egyik vezető személyisége 1925-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a zsidó ügyekért nem csak cionistaként lehet tenni. A magyarországi zsidóság esetét hozta fel példának, akiknek a körében a cionista eszmék nem tudtak gyökeret verni, de ettől függetlenül egy jól kiépített vallási és világi intézményhálót tartanak fent.⁶¹

A magyar asszimilációs útban hívő erdélyi zsidóság ha nem is tudta teljesen függetleníteni magát a zsidó közéleti problémáktól, a magyar társadalmi életben vett részt és a magyar intézményépítést, a magyar kulturális javak előállítását és fogyasztását részesítette előnyben. Nem célja ennek a tanulmánynak az, hogy külön kitérjen az erdélyi magyar irodalom és kulturális, tudományos élet, illetve a képzőművészetek terén tevékenykedő zsidó származású személyekre, mint ahogy azokra a gazdasági és politikai szereplőkre sem, akik a magyar ügyet támogatták. Erre nézve bőséges adatokkal szolgálnak korábban megjelent munkák.⁶² Röviden ismertetni szeretnénk viszont három típust, amelyek talán a legjellemzőbbek voltak a magyar identitású zsidóságra. A teljes asszimiláció híve volt Nagyvárad 1890–1936 közötti neológ főrabijja, aki a zsidóságot vallási értelemben fogta fel. Az első világháborút követően is következetesen kitartott eszméi mellett és az általa vezetett nagyváradai zsidó gimnáziumban a román uralom alatt is magyar szellemiségű oktatás folyt. Egy 1921. áprilisi prédikációjában

⁵⁹Erre a típusú magyar zsidó identitástudatra alkalmazta a 20. század végén Gáll Ernő erdélyi zsidó származású magyar filozófus a *kettős identitás* kifejezést. Gáll 1991: 957–969.

⁶⁰Weiss Sándor: Miért adakozom Palesztinára? In: *Új Kelet* 1928. október 10.

⁶¹Gombos 1925: 213.

⁶²Lásd pl. Carmilly-Weinberger 1995, Lőwy 2005.

a zsidóságról így vallott: [...] „a tömegek lelkét elfogott nemzeti zsidó érzés betegség, zsidó tömegek lelki betegsége [...]. Nem nemzet: nép, akinek nem az a történeti akarata, hogy nemzet legyen. Nép: az Egyisten népe, az emberiség népe.”⁶³ Kecskeméti rabbi karizmatikus személyiségének köszönhető többek között az, hogy az 1930-as évekre a nagyváradai neológ hitközség még mindig azon kevés hitközségek közé tartozott, ahol a vezetőségben a cionisták nem tudták átvenni az irányítást.

A mindennapi életben megnyilvánuló kiállások mintája volt Vaiszlovich/Weiszlovits Emil nagyváradai zsidó származású szállodatulajdonos. Vaiszlovich arról híresült el az erdélyi és magyarországi közvéleményben, hogy 1918 után is mindvégig kiállt a magyar ügyek mellett. Ő is és Kecskeméti Lipót rabbi is ennek a magatartásnak köszönhetette a helyi román sajtó ellenük szóló támadásait.⁶⁴ Kiállításaihoz hőstettek is fűződtek, amelyek – a sajtó hathatós segítségével – legendássá tették az alakját. Az 1927-es nagyváradai diákzavargások alkalmával arról híresült el, hogy összetűzésbe került a román diákokkal, akik közül kettőt késsel sebesített meg. Ő maga viszont életveszélyes sérülésekkel került kórházba és csak hajszálon múltott az életben maradása.⁶⁵ Ez az eset csak tovább növelte Vaiszlovich nimbuszát, a magyarság érdekében tett erőfeszítéseinek, magyarhűségének köszönhetően az 1944. márciusi német megszállás idején mentesítést kapott, de mégis a holokauszt áldozata lett.

Az asszimiláns zsidóságnak egy másik típusát testesítette meg Hajdú Frigyes temesvári zsidó ügyvéd, aki az Országos Magyar Párt helyi vezetői közé tartozott. Hajdú már az 1920-as évek közepén azt hangoztatta, hogy a magyar identitású erdélyi zsidóság el fog tűnni. Realistán próbálta látni és láttatni a helyzetet, és azzal számolt, hogy a román uralom alatt felnövekvő zsidó generációk a különböző bel- és külpolitikai események, valamint az antiszemitizmus miatt nagyon gyorsan el fognak távolodni a magyarságtól és a románságba fognak beolvadni. Hajdú jóslatai ugyan nem váltak teljes mértékben valóra, és a kortárs cionisták és magyar asszimilánsok közül is sokan támadták nézetei miatt, mégis rávilágítottak az erdélyi zsidóság egyik legnagyobb aktuális problémájára. Ez a probléma pedig nem volt más, mint az identitás kérdése, illetve a magyarsághoz fűződő viszony. Hajdú Frigyes alakja ugyanakkor azt az erdélyi zsidó típust szimbolizálja, amely tudatában volt annak, hogy a magyar asszimilációs út nehézségekbe ütközik és hosszú távon fenntarthatatlan.⁶⁶

A leválás problémája jelent meg Ligeti Ernő újságíró 1922-es helyzetértékelésében is. Ligeti

⁶³A prédikáció teljes szövegét közli: Gidó 2009: 276–284.

⁶⁴Kulcsár 2012: 38.

⁶⁵Mi történt Nagyváradon? In: *Brassói Lapok* 1927. december 8. 6., Részletek egy meggyötört város kínszenvedéseiből. In: *Brassói Lapok* 1927. december 9., 6–7.

⁶⁶A probléma hátterére lásd: Gidó 2013: 185–199.

könyve, az *Erdély vallatása* mutatja meg igazán azt, hogy már 1922-ben nyilvánvaló volt az asszimiláns zsidóság számára is a magyar asszimiláció relativizálhatósága. Ligeti asszimilánsnak, magyar identitásúnak számított. Mégis tényként kezelte, már 1922-ben, az erdélyi zsidóság leválását, és a magyar asszimiláns zsidóságot *minoritásként* határozza meg az erdélyi zsidóságon belül.⁶⁷

4.2. A zsidó nacionalisták

Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalomnak az első világháború vége adott lökést. Közrejátszott ebben az is, hogy több, orosz fogságba esett zsidó katona és tiszt a fogság éve alatt megismerkedett a cionista eszmékkel és annak a hívévé vált. Hazatérésükkor többen is a mozgalom vezéregyéniségei lettek, nem kevés szerepet vállalva az erdélyi cionizmus háború utáni megszervezésében és fellendítésében. Bátorítóan hatottak a nemzetközi fejlemények is: Az 1917. november 2-án kiadott Balfour-deklaráció egy háború utáni palesztinai zsidó állam létrehozásának támogatásáról az addig utópistának ható cionista álmokat egyszerre realitássá változtatta. Az 1918. januári wilsoni pontokban a 10. pont az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek az önrendelkezési jogát hirdette meg, amelyet az erdélyi cionisták a zsidó népiség kinyilvánításának egyik lehetőségeként fogadtak. Az első világháború végén, 1918 novemberében a legtöbb erdélyi cionista vezető továbbra is osztrák–magyar állami keretekben gondolkodott, anélkül, hogy tudatosította volna magában a Monarchia szétesésének bekövetkeztét.⁶⁸ Az újabb hivatkozási alapot a zsidó nemzeti szervezkedés igazolására az 1919. december 9-én aláírt párizsi Kisebbségi szerződés szolgáltatta, amelynek 7. cikkelyében Románia kötelezettséget vállalt a területén élő zsidók román állampolgárságának elismerésére.⁶⁹

Az évek előrehaladtával a zsidó nemzeti mozgalomnak, azaz a cionizmusnak a hívei egyre többen lettek. Illetve egyre nagyobb lett azoknak a száma, akik ugyan nem csatlakoztak a cionista mozgalomhoz, de annak bizonyos mértékig a hatása alá kerültek. Ez pedig elsősorban az öndefiníció árnyaltabbá válásában és megváltozásában érhető tetten. Egy olyan kettős,

⁶⁷Lásd: Gidó 2009: 301–307.

⁶⁸Weissburg Chaim 1918 novemberének közepén utazik Kolozsvárra a dicsőszentmártoni Zsidó Nemzeti Tanács képviselőjeként és csodálkozva veszi tudomásul, hogy Erdély egyik legnagyobb zsidó közösségében nem alakították még meg a Nemzeti Tanácsot. Ugyanakkor arra is rácsodálkozik, hogy sem a zsidó, sem a magyar vezetők nem veszik tudomásul a realitásokat, nem veszik tudomásul azt, hogy a nyugati irányba előrenyomuló román hadsereg Kolozsvárt is el fogja érni és minden bizonnyal egész Erdély román fennhatóság alá fog kerülni. Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 27. dosszié, 780. f.

⁶⁹A nemzetközi események hatását írja le Marton Ernő (1896, Dicsőszentmárton – 1960, Tel Aviv) cionista vezető egy 1922-es pamfletjében. Marton 1922: 39–40. Idézi: Gidó 2009: 296–297.

vagy többes identitástudat alakult ki bennük, ahol a zsidó származástudat felerősödött, a magyarsághoz fűződő kapcsolat pedig egyre inkább a nyelvhasználatra és a kultúrafogyasztási gyakorlatok továbbélésére (pl. magyar színházi előadások látogatása, magyar szerzők irodalmi műveinek az olvasása) korlátozódott. A zsidó sajtó, és a zsidó irodalom megjelenése viszont egyre életképesebb alternatívát kínált a magyar nemzeti irodalommal szemben. A cionista napisajtó biztosította a zsidósággal kapcsolatos hírek továbbadását, a zsidó regény pedig a zsidó nemzeti érzelm felébresztését.⁷⁰

A cionista, zsidó nemzeti önkép elmaradhatatlan eleme volt az életerős, termelő foglalkozásokat űző büszke zsidó egyén. Ennek szellemében alakultak minden nagyobb közösségben zsidó sportklubok és ennek szellemében indultak ipari tanfolyamok, szakmai átképző telepek. Ez a fajta szemléletmód természetesen azzal is járt, hogy a régi „zsidó típus” ellen küzdöttek, amit jól szemléltet az Új Kelet által egy olvasói levélre adott 1924-es válasz. Az újság egy Schwartz Sándor nevű jesiva-növendék által beküldött verset nem találta közlésre alkalmasnak, ugyanakkor a szerkesztő azt tanácsolta az ifjúnak, hogy ha úgy dönt, kilép a jesivából, lépjen praktikus pályára és semmiképpen se álljon kereskedőnek.⁷¹

A cionista szemléletmód másik fontos elemét az identitás nyílt felvállalása képezte. A nemzeti mozgalom ideológusai szerint ez a befogadó keresztény társadalom részéről elismerést, tiszteletet kellett, hogy kiváltson, hiszen még az antiszemita beállítottságú rétegek is nagyobb tisztelettel viseltettek a zsidó nemzetiségét nyíltan vállaló személyek iránt mint az asszimilánsokkal szemben. A zsidó identitás nyílt vállalása tehát egy olyan önreprezentációs forma volt a cionisták szerint, amely a domináns kultúrák részéről elismertséget/elfogadottságot eredményezett. Ezt a fajta megközelítést látta beigazolódni Weissburg Chaim is a saját esetében, amikor az oroszországi fogsága alatt felvállalta zsidó identitását és a magyar fogolytársai előtt nyíltan kinyilvánította különbözőségét. Ettől a pillanattól kezdve, Weissburgot egyenlő partnerként kezelték és tisztelték.⁷²

A cionizmus legfontosabb célkitűzései közé tartozott az alija előkészítése, megszervezése és lebonyolítása. Ebből a szempontból az erdélyi cionista mozgalom inkább állt közel a dubnovi kultúrcionizmushoz, amely a zsidóság etnikai alapú megszervezését elsősorban a befogadó ország területén képzelte el. A Palesztinába történő kitelepedést elsősorban a fiatalabb erdélyi cionista generáció szorgalmazta. Ők voltak azok, akik az alijázást ideológiai alapon tartották szükségszerűnek. Az idősebb cionista vezetők, köztük Fischer Tivadar és Marton Ernő, a

⁷⁰Lásd bővebben: Sanders 1996: 61–67.

⁷¹Az Új Kelet levele Schwartz Sándor jesiva-növendéknek 1924. augusztus 14-én, Kolozsvár. *The National Library of Israel, Jerusalem, The Yeshayech Tischby Archives, ARC 4/1526, 1.*

⁷²Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 25. dosszié, 490. f. *passim*

kitelepítést elsősorban szociális kérdések megoldásaként és az antiszemitizmustól, pogromoktól sújtott kelet-európai zsidóság mentsváraként fogták fel.⁷³ Szociális szempontokat figyelembe véve próbálták megszervezni minél több máramarosi zsidó palesztinai kitelepítését, amely ügy viszont több nehézségbe is ütközött. A máramarosi zsidók végül, nem Palesztinában, hanem Argentínában kötöttek ki.

A zsidó nemzeti mozgalom hívei a magyarságtól történő politikai és kulturális elkülönülést választották. Ez többé-kevésbé meg is valósult, hiszen saját kultúratermelő intézményeket hoztak létre és saját érdekérvényesítő szervezeteket, intézményeket alapítottak. Az erdélyi Zsidó Párt, a régió zsidó szavazatainak mintegy 70 százalékát tudta megszerezni és így az 1931-es és az 1932-es választásokon is sikerült képviselőket bejuttatnia a román parlamentbe.⁷⁴ A Zsidó Párt eredményi is azt mutatják, hogy az 1930-as évekre jelentősen megváltozott a magyar identitású és az etnikai alapra helyezkedett zsidó lakosság közötti arány, természetesen az utóbbiak javára.

Az erdélyi cionista mozgalom lényegében a magyarságtól különálló, zsidó társadalom létrehozására tett kísérletet, amely természetesen kihatással bírt a magyarsághoz fűződő viszonyra is. A korszakban a magyar–zsidó viszonyrendszert a cionista táborból Marton Ernő publicista és cionista ideológus tekintette át a legalaposabban és a legdokumentáltabban. Marton 1922-es füzetét az erdélyi zsidó nemzeti mozgalomról egy 1940-ben kiadott történeti összefoglaló követte *A magyar zsidóság családfája* címmel.⁷⁵ Ebben Marton többek között az asszimiláns zsidóság téves történet szemléletét és erre a téves szemléletre épülő magyar–zsidó sorsközösség-képzetet cáfolja. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a magyar zsidóság a többi kelet- és közép-európai zsidó közösségeknek a szerves része. Felhívja arra is a figyelmet, hogy a magyar zsidóság egyik nagy problémája az olyan mítoszokban történő hit mint amilyen a kazár leszármazás és a 9. századi magyar honfoglalásban való részvétel. Egy későbbi munkájában világosan leszögezi, hogy a zsidóság számára az egyetlen járható út az etnikai alapú önszerveződés és szuverén zsidó közösségek létrehozása akár a diaszpórában, akár Palesztinában.⁷⁶

⁷³Az erdélyi cionista vezetők és köztük is a középkorúak és az idősebb generáció nagy része a zsidóság diaszpórában történő etnikai és politikai alapú megszervezésében gondolkodott, a palesztinai kitelepítést csak másodlagos megoldásnak tekintette. Erre utal Weissburg Chaim is amikor felidézi egy 1918 novemberi találkozását Fischer Tivadarral és ezt tanúsítják Marton Ernő írásai is. Weissburg Chaim memoárja... 3. fond, 27. dosszié, 788–789. f., Miron 2013: 150.

⁷⁴Gidó 2009: 99.

⁷⁵Marton 1940.

⁷⁶Miron 2013: 158–160.

4.3. A vallási zsidóság

Legnagyobb közösségeik Máramaros, Szatmár, Beszterce és a Szilágyság vidékein éltek, de jószerével egész Erdély területén megtalálhatjuk őket. Az erdélyi ultraortodoxia politikai szempontból kevésbé volt szervezett min Kelet-Európában vagy Nagy-Románia keleti részein. A Lengyelországban parlamenti képvisellel is rendelkező Agudat Jisraelnek /Agudat Yisrael/ több nagyobb erdélyi településen is volt szervezete, újságot is kiadott, de igazán nagy befolyással nem bírt a zsidó közéletre. Ideológiailag élesen szemben állt az asszimiláció minden formájával, de a cionizmust is elítélte. A máramarosszigeti agudisták például 1933-ban mozgalmat indítottak a városi tanács azon határozata ellen, hogy utcát nevezzenek el a modern cionista mozgalom megteremtőjéről, Theodor Herzl-ről.⁷⁷ A palesztinai kitelepedést csakis vallási alapon tartották elfogadhatónak és elsősorban a nyomorban élő zsidóság számára tekintették alternatívának.

A cionista-ellenes szemléletmód, mint ahogyan erre a korabeli Magyarországon is találunk példát, Erdélyben sem tűrte meg az ultraortodox/haszid szemléletű iskolákban a zsidó nemzeti mozgalmat. A bánffyhunyadi jesivából például, 1925-ben cionista magatartás miatt csapták ki azt a Schwartz Sándor növendéket aki egy évvel korábban az Új Keletnek küldött be verset.⁷⁸ A jesivák jelentős részében egyébként nem csak a cionizmust, de a világi tantárgyakat sem tűrték meg, vagy alig engedtek teret azoknak. Így volt ez a Grünwald Jehuda által alapított, majd 1934-től Joel Teitelbaum által irányított szatmári jesivában is. A világi tárgyak tanítását a haszid rabbik többsége az asszimilációtól, vagy a cionizmustól való félelme miatt nem engedélyezte.⁷⁹

Elszigeteltsége és a nagypolitikától való távolságtartása miatt, a vallási zsidóság az 1918–1920 közötti impériumváltást kevésbé fogta fel tragikusként mint a magyar identitású, vagy cionista társaik. A máramarosi haszidoknak például sokkal nagyobb gondot jelentettek a határmódosulások olyan szempontból, hogy a határ elszakította őket attól a földrajzi régiótól, amelyhez vallási, gazdasági és kulturális szempontból kötődtek. Munkács, Ungvár, Técső, Huszt ugyanis Csehszlovákiához került, míg a máramarosi és a visói zsidók Nagy-Románia fennhatósága alá estek. Ezeket a kapcsolatokat nem lehetett egyik napról a másikra megszakítani. A Csehszlovákiához került Aklaszlatinán például nem volt rabbi és ezért évekig a máramarosszigeti rabbi, Chaim Teitelbaum végzett szolgálatot ottan. A csehszlovák

⁷⁷Central Zionist Archives, Jerusalem, KKL5. fond, 5096/2. dosszié, 44.

⁷⁸The National Library of Israel, Jerusalem, The Yeshayech Tischby Archives, ARC 4/1526, 19.

⁷⁹Gidó 2009: 87.

hatóságok 1923-ban viszont megtiltották Teitelbaumnak a határátlépést és így az aknaszlatinai közösség 1924-ben új vallási vezetőt választott magának.⁸⁰

Identitásukat elsősorban a vallási elvek és nem a nemzeti-etnikai jegyek határozták meg, az életviláguk egy-egy karizmatikus rabbi, cádik hatása alatt alakult. Éppen ezért politikailag is sokkal nehezebb volt őket mozgósítani mint más zsidó közösségeket. Többek között ezzel magyarázható az is, hogy az 1931-es román parlamenti választások alkalmával a máramarosi zsidóknak csak a 43 százaléka szavazott a Zsidó Pártra, holott ez az átlag a teljes Erdélyre nézve 70 százalék volt. A választások alkalmával az agudisták általában a Zsidó Párt ellen kampányoltak és az ultraortodox lakosságot arra buzdították, hogy a mindenkori kormánypárt mellett tegyék le a voksukat. Ez történt 1933-ban is, amikor az agudisták *Hoemesz* című lapja a Nemzeti-Liberális Párt mellett korteskedett, azzal érvelve, hogy a zsidóságnak köteles lojálisnak lennie az éppen aktuális kormánypárthoz és az államhatalomhoz.⁸¹

Az ultraortodox, haszid irányultságú közösségekben az általános tendencia tehát az volt, hogy elkülönültek úgy a magyar, mint a cionista politikai élettől. Mégsem mondhatjuk azt, hogy politikai szempontból kompakt csoportról van szó. Néhány településen ugyanis, megtörtént, hogy a kezdetben cionistaellenes rabbik, vagy hitközségi vezetők felülvizsgálták álláspontjukat. Mindehhez nagyban hozzájárultak az 1930-as évek németországi zsidóüldözései és a romániai jogfosztó intézkedések. Paneth Jakab dési ortodox rabbi 1934-es palesztinai útjáról hazatérve ismerte be közössége előtt, hogy korábbi felfogás a cionizmusról téves volt. A máramarosi Borsán és Visón pedig 1938 tavaszán a haszid beállítottságú hitközségi elnökök vezető beosztást vállaltak a helyi cionista szervezetekben.⁸²

5. Kitekintés: 1940 után

Rónai János balázsfalvi ügyvéd, az erdélyi és magyarországi cionista mozgalom egyik előfutára 1897-es német nyelvű röpiratában (*Zion und Ungarn*) a következőket írta: „A zsidóság szebb virágot hozott volna Spanyolországban. Ezt a virágot azonban a kiűzetés hajói és a máglyák lobogó lángjai elnyelték. (Magyarország kormánya soha nem fog ilyen barbárságot tenni).”⁸³ Az 1940-et követő néhány év viszont bebizonyította, hogy az ötven évvel korábbi cionista vezető tévedett.

⁸⁰Rabbiválasztás Aknaszlatinán. In: *Máramarosi Újság* 1924. február 17. 2.

⁸¹Lásd bővebben: Gidó 2009: 99.

⁸²Gidó 2009: 88.

⁸³A magyar nyelvű fordítást lásd: Rónai 1993: 32–36.

Az erdélyi magyar–zsidó viszonyrendszerben a végleges törést a második bécsi döntést követő négyéves időszak és a holokauszt váltotta ki. Az észak-erdélyi zsidóság többsége örömmel üdvözölte a terület visszacsatolását Magyarországhoz 1940. augusztus végén és örömmel fogadta a bevonuló magyar honvédséget. Tette ezt mindannak ellenére, hogy ismerte a magyarországi belpolitikai viszonyokat, és azt is, hogy 1938-ban és 1939-ben Magyarországon zsidóellenes törvényeket fogadtak el, amelyek jelentős mértékben korlátozták a zsidóság polgári jogait.

A két világháború között nemzeti politizálást folytató cionista vezető Fischer József röviddel a magyar katonaság bevonulását követően, 1940 szeptemberében igyekezett tisztázni a pozícióját a kialakult új geopolitikai helyzettel kapcsolatban. Memorandumban fordult Teleki Pál miniszterelnökhöz, amelyben az erdélyi zsidósággal szembeni méltányos politikát és kíméletességet kért. A memorandumban kitért arra, hogy ellentétben a szászokkal, nem csak a magyar asszimiláció mellett kitartó erdélyi zsidók, de a cionisták sem támogatták 1918-ban Erdély Romániával történő egyesülését. Hangsúlyozta azt is, hogy 1919. márciusában az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség emlékiratot juttatott el a Cionista Világszervezet vezetőségéhez és a párizsi zsidó béke delegációhoz, amelyben Magyarország területi integritása mellett foglaltak állást. Az emlékirat további részeiben a cionista vezető több esetet is megemlít amely azt bizonyította, hogy a 22 évnyi román uralom alatt a zsidó nemzeti eszme hívei is kiálltak a magyar ügyek mellett és támogatták a magyar kultúrát. A memorandum végén Fischer József újra hangoztatja a cionista zsidóság magyarsághoz fűződő szoros kapcsolatát és lojalitását, de ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a zsidóságot különálló nemzetiségnek tekinti, mint ahogyan a zsidótörvények óta a magyar közjogi felfogás is külön népcsoportként kezeli a zsidóságot.⁸⁴

A magyar katonai közigazgatás első rendelkezései hamar kiábrándították mind a magyar identitású zsidó lakosságot mind a cionistákat, de ugyanakkor egy olyan veszélyes önáltatásba is taszították őket, amely egészen a deportálásokig fennmaradt. A magyar hatóságok 1940 őszen és telén több észak-erdélyi településről is kiutasították a rendezetlen állampolgárságú, tehát idegen zsidókat. Máramarosszigetről ez alatt a pár hónap alatt 82 személyt utasítottak ki, akiknek 80–90 százaléka zsidó volt. Csíkszeredából mintegy 100 zsidót tiltott ki 1940 végén a

⁸⁴Fischer Józsefnek, az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1923–1930 közötti vezetőjének emlékirata Teleki Pálhoz, Magyarország miniszterelnökéhez, 1940. szeptember 23. MOL, K28. fond, 139. csomó, 222. tétel, 1–10. f. Fennmaradt egy tartalmában megegyező, de néhány kisebb stiláris eltérést és helyenként többletinformációt tartalmazó másik emlékirat is. Ezt a korabeli hatóságok ugyancsak 1940. szeptemberi keltezésűre becsülték és a szerzőséget Marton Ernőnek, az 1940-től működő Erdélyi és Kelet-Magyarországi Zsidó Szövetség elnökének tulajdonították. A magyar hatóságok szerint ezt az emlékiratot Marton elküldte az összes parlamenti képviselőnek és felsőházi tagnak. MOL, K149. fond, PTI651/2, 1941–6–15091. sz. irat, 4–17. f.

városi katonai parancsnokság.⁸⁵ Ezek az akciók azt a tévképzetet erősítették meg, hogy a rendezett állampolgárságú, magyar kultúrájú zsidóságnak nem eshet komolyabb baja, hiszen a hatósági intézkedések csak az idegeneket sújtják.

Észak-Erdély 1940-es visszacsatolásakor az első magyar hatósági intézkedések között volt a zsidó sajtótermékek és szervezetek, egyesületek betiltása. Ezzel lényegében az addigra már jelentős táborral rendelkező cionista mozgalom mozgástere drasztikusan leszűkült, a szervezeti élet szétesett. A zsidók szakmai szervezetekből, magyar egyesületekből és a magyar sajtóból történő kizárása következtében a magyar identitású zsidóság is talajvesztetté vált.

A kirekesztés társadalmi és politikai szinten zajlott, amelyben partnernek bizonyult az erdélyi magyar politikai és szellemi elit jelentős része is. Páll György, az Erdélyi Párt parlamenti képviselője egy 1940 decemberében megjelentetett cikkében három kategóriára osztotta az erdélyi zsidóságot. Szerinte voltak a magyarsággal barátságos viszonyt ápoló zsidók, közömbösek és ellenségesek. Páll úgy gondolta, hogy 1938 után, miután a Magyar Párt Octavian Goga szélsőséges pártjával kötött választási megállapodást, a magyarsággal szemben ellenségesen viselkedő zsidók kerültek többségbe.⁸⁶ Az ehhez hasonló kategorizációk és a zsidóság magyarságról való leválásáról szóló korabeli elméletek alapozták meg a holokauszttal alatti erdélyi zsidóellenes diskurzust és ezek szolgáltattak alapot a helyi lakosság deportálásokat övező közönyének, vagy éppenséggel helyeslésének előidézésében.

A magyar–zsidó viszony, 1918 után tehát, 1940/1941-ben is újabb válaszút elé érkezett. Amíg Erdély 1918–1940 között Romániához tartozott, az erdélyi magyarság politikai érdekképviselőjét ellátó szervezetek deklaratív szinten mindvégig a magyar nyelvű és a magyar kultúrájú zsidóság integrálása mellett álltak ki. Ez Észak-Erdély Magyarországhoz történő 1940-es visszakerülésével megváltozott. Az észak-erdélyi magyar érdekeket a budapesti magyar parlamentben az Erdélyi Párt képviselte. A párt 1941-es programjában úgy fogalmazott, hogy a román uralom alatt az erdélyi zsidóság önként fordult el a magyarságtól. Ennek következtében az Erdélyi Párt minden olyan törvényes kormányintézkedést helyesel és támogat, amely a zsidóság társadalmi, gazdasági és politikai kirekesztésére irányul.⁸⁷ A programnak megfelelően, az Erdélyi Párt mindvégig támogatta a zsidóellenes kormányintézkedéseket és törvényeket. Amikor 1941 végén a magyar parlament arról döntött, hogy az izraelita felekezetet törli az elismert egyházak köréből, Paál Árpád, az Erdélyi Párt képviselője is felszólalt. A törvényjavaslatot helyeselve úgy érvelt, hogy a zsidó vallás 1895-

⁸⁵MOL, K149. fond, 102. doboz, 1941–6–5076. sz. irat, 23–43. f. és 358–364. f.

⁸⁶Idézi: Bárdi 2013: 228.

⁸⁷Bárdi 2013: 229.

ös recepciója negatívan hatott a keresztény egyházakra, 1918 után pedig, amikor Erdély Romániához került, bebizonyosodott, hogy a zsidóság nem érdemelte meg a korábban megszerzett jogokat.⁸⁸

A zsidóság magyar népességből történő kirekesztésének, a diszkriminatív politikai és jogi lépéseken kívül, társadalmi vetületei is voltak. A társadalmi szinten jelentkező antiszemitizmust erősítette a zsidóellenes sajtópropaganda, illetve a keresztény egyházak zsidópolitikája. A zsidóellenes törvénykezést sem a római katolikus egyház, sem a református és unitárius egyház nem ítélte el nyilvánosan. Amennyiben mégis felszólaltak a zsidókat illetve a zsidó származásúakat ért diszkrimináció ellen, azt csupán a hozzájuk bekeresztelkedett, korábban zsidó vallású egyháztagok védelmére tették.⁸⁹ Az egyes egyházakban szolgáló lelkészek ettől eltekintve nagyon sok esetben mutattak ki kisebb-nagyobb szolidaritást a zsidósággal szemben, főként a deportálások idején. Járosi Andor kolozsvári evangélikus esperes esetében ez konkrét embermentésben is megnyilvánult 1944 tavaszán. Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök pedig nyilvános beszédben állt ki az üldözöttek mellett.⁹⁰ Ugyanígy, az erdélyi magyar közéleti szereplők, politikusok és egyszerű emberek között is voltak olyanok, akik elleneztek a zsidósággal szemben meghozott drasztikus diszkriminációs intézkedéseket. A cselekvésig viszont, eszközök, vagy kellő akarat hiányában, nagyon kevesen jutottak el. Igaz ez főként arra az időszakra amíg a magyar véleményformáló személyek többsége nem tudott a végső megoldás tervéről.

Tömeges zsidómentésre nem került sor. Az egyéni akcióknak viszont sikerült néhány életet megmenteniük. A háború utáni történeti emlékezet ugyanakkor feljegyez néhány olyan, elsősorban szimbolikus esetet, amelyek keresztény lakosok, illetve intézmények zsidók melletti kiállásáról, szolidaritásáról szólnak. Észak-Erdély 1940-es magyar fennhatóság alá kerülését követően az Erdélyi Kárpát Egyesület és a Barabás Miklós Céh kizárta a tagjai sorából a zsidókat. Ugyanígy, a kolozsvári Magyar Színházból is menniük kellett a zsidó származású színészeknek. Az erdélyi tudományszervezés és tudományművelés legfontosabb intézménye, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, viszont egészen a legutolsó pillanatig nem hajtotta végre a zsidók kizárására vonatkozó kormányrendeletet. A Budapesti Közlöny 1944. április 22-i számában megjelent 1520/1944. M.E. sz. rendelet értelmében az EME is köteles lett volna törölni a tagjai sorából a zsidó tagokat. Erre a kötelezettségre hívta fel Hegedűs Sándor, az Egyesület kolozsvári ügyésze az intézmény vezetőségének figyelmét 1944. május

⁸⁸Bárdi 2013: 230.

⁸⁹Az egyházak álláspontjára lásd: Bárdi 2013: 233, Pál 2009, Péter 2012.

⁹⁰Löwy 2005: 227–256. és 403–405., Trașcă–Seres 2011: 43–50.

5-én, tehát akkor, amikor az észak-erdélyi gettósítások javában zajlottak.⁹¹ Tényleges intézkedésre csak a gettósítások lezajlása után, május 16-án került sor. Ezen a napon zárta ki az Egyesület jogi szakosztálya a szakosztály zsidó tagjait.⁹² Az utóbbi lépésnek viszont már nem volt gyakorlati jelentősége, hiszen ekkor a régióban már csak mentesített zsidó személyek éltek, a többiek gettókban voltak és nemsokára megkezdődött az elszállításuk a náci megsemmisítő táborokba. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetői, köztük Nagy Géza titkár és Szabó T. Attila nyelvész, valamint Tavaszy Sándor református püspökhelyettes (az EME alelnöke) és Bíró Vencel egyetemi tanár (az EME főtitkára) személyesen működtek közre zsidók mentesítésében, vagy éppenséggel a gettóból való kimenekítésében.⁹³

A fent említett segítő kísérletek a ritka kivételek közé tartoztak. Az 1944. május–június között lezajló észak-erdélyi deportálások idejére a magyar–zsidó viszonyrendszerben egy faji érvrendszeren alapuló kodifikált törés következett be annak minden társadalmi vetületével. Ezért történhetett meg az, hogy a gettósítások ideje alatt szinte alig voltak olyan keresztények, akik segíteni próbáltak volna, vagy segíteni mertek volna. A legtöbb lakosból 1944-re eltűnt a kellő empátia ahhoz, hogy a bajba jutott zsidókon segítsen. Az értelmiségiek többsége is tétlenül nézte végig a deportálásokat.

A magyarországi és köztük az észak-erdélyi zsidóság megsemmisítéséről bő szakirodalom áll rendelkezésre, ezért nem célunk ennek részletes ismertetése.⁹⁴ Az erdélyi magyar–zsidó viszony szempontjából a holokauszt és az azt megelőző néhány év egy fejezetnek a lezárásaként értelmezhető. Ami utána következett, az már nem csak egy új történelmi korszak, hanem egy új magyar–zsidó kapcsolati viszony korszaka is.

Az 1944-et követő erdélyi zsidó identitással és a magyar–zsidó viszonnal Tibori Szabó Zoltán foglalkozott behatóan. Megállapítása szerint, a holokauszt által traumatizált túlélők számára három főbb választási lehetőség kínálkozott: csatlakozni a nemzetfelettséget hirdető kommunista mozgalomhoz, vállalni a zsidó etnikai identitást, vagy megpróbálni továbbra is a magyar asszimilációs, magyar integrációs úton járni tovább. Mindhárom opcióra számos példát lehet hozni, de valószínűsíthető, hogy a legkevesebben a harmadik lehetőség mellett optáltak. Erre utalnak egy szociológiai felmérés eredményei is, amelyet két, Kolozsvárhoz közel fekvő településen, Désen és Szamosújváron végeztek 1947-ben. Az észak erdélyi

⁹¹ *Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale Române* (Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatósága, Kolozsvár), 298. fond (Erdélyi Múzeum-Egyesület), 279/1944. május 8. sz. irat, 1. f.

⁹²A kizárt tagok között volt Róth Hugó ügyvéd is, az Országos Magyar Párt két világháború közötti vezető alakja. DJCANR, 298. fond, 305/1944. május 20. sz. irat, 1. f.

⁹³Brüll Emánuel zsidó származású kolozsvári tanár és könyvtáros nemzethűségi bizonyítványaira és mentesítésére lásd: DJCANR, 298. fond, 218/1944. április 4. sz., 1. f. és 296/1944. május 12. sz., 1. f. iratok. Vö: Löwy 2005: 237–239.

⁹⁴Lásd erre: Braham 2010.

származású, tehát a magyarországi holokausztot túlélő lakosoknak 71,7 százaléka válaszolta azt ezen a két településen, hogy a zsidóság számára a cionizmust tartja a legjárhatóbb útnak. 14,5 százalékuk szerint a kivándorlás jelentett megoldást, és alig 0,6 százalékuk választotta az asszimiláció útját.⁹⁵ Ezeknek az adatoknak a tükrében érdemes visszautalni a két világháború közötti cionista mozgalom hosszú távú céljára, egy egységes zsidó nemzeti közösség létrehozására. A holokauszt előtt ez a cél egy andersoni értelemben vett *elképzelt közösség* formájában valósult meg, ahol a szimbolikáktól a hagyományok felelevenítéséig és a zsidó történeti tudat megteremtéséig több elem is szerepet kapott a zsidó nemzeti tudat kialakításában. A holokauszt alatt elszenvedett közös traumák következtében ez az elképzelt közösség egy valós, sorseseményen és sorstragédián alapuló közösséggé szélesedett ki, amelyben már nem csak a nemzeti érzelműek, hanem a korábban magyar identitású zsidó túlélők is helyet kaptak.

A magyar–zsidó viszony holokauszt utáni intézményes rendezésére a magyarság és a zsidóság érdekképviselői szervezetei vállalkoztak. A kolozsvári zsidóság képviselői már 1946-ban kihangsúlyozták egy nagygyűlésükön, hogy téves lenne a magyar nép egészét fasizmus vádolni. Kohn Hillel, az erdélyi zsidóság 1945 utáni vezető személyisége az 1946-os nagygyűlést követően azt nyilatkozta a magyar miniszteri tanácsosnak, hogy az erdélyi zsidóság többsége továbbra is megtartja magyar kultúráját és a „sebek behegedésével” a két nemzetiség között újra normalizálódni fognak a kapcsolatok. A Demokrata Zsidó Komité és a Magyar Népi Szövetség között 1947 elején részletes tárgyalások zajlottak a megbékélésről.⁹⁶ Ez a viszonyrendezés viszont már két különálló etnikum között történt, olyan politikai szervezetek irányításával, amelyek a Román Kommunista Párt befolyása alatt álltak. Többek között ezért sem tekinthetjük úgy, hogy a két politikai szervezet a teljes magyar és zsidó népességet képviselte. Hiszen ebből a kanonizált, és a kulturális, vallási mezőből az etnikai mezőbe átemelt viszonyrendezésből pont azok a zsidók maradtak ki, akik nem a zsidó etnikai önképpel azonosultak, hanem továbbra is a magyar kulturális és nyelvi integrációban képzelték el a jövőjüket.

⁹⁵A kérdőívben 683 észak-erdélyi származású dési és szamosújvári zsidó lakos válaszait elemezték. Róth Lajos: Az erdélyi zsidóság gazdasági és szociális helyzetképe a második világháború után. Doktori dolgozat, Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1947. Megtalálható: *Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára*, Kolozsvár, Jordáky Lajos hagyatéka, V/200/15. dosszié, 146. f.

⁹⁶DJCANR, 1532. fond (Demokrata Zsidó Komité), 3/1947. dosszié, 41–80. f.

Bibliográfia

- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Atelier, Budapest, 2006.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2013.
- Benjamin, Lya: *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România, 1940–1944*. Editura Hasefer, București, 2001.
- Braham, Randolph L. (szerk): *A magyarországi holokaust bibliográfiája*. 1-2. köt., Park Könyvkiadó, Budapest, 2010. (Angolul: *Bibliography of the Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 2011.)
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben 1623–1944*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.
- Egry Gábor: Közvetlen demokrácia, nemzeti forradalom. Hatalomváltás, átmenet és a helyi nemzeti tanácsok Erdélyben, 1918–1919. In: *Múltunk* 2010. 3. 92–108.
- Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Sulyok István – Fritz László (szerk.), Juventus Kiadás, Kolozsvár, 1930.
- Erdélyi Magyar Évkönyv 1937. A kisebbségi magyar polgár kézikönyve*. Kacsó Sándor (szerk.), A Brassói Lapok és a Népújság Kiadása, Brassó, 1937.
- Gáll Ernő: Kettős kisebbségben. In: *Korunk* 1991. 8. 957–969.
- Gidó Attila: From Hungarian to Jew: Debates Concerning the Future of the Jewry of Transylvania in the 1920s. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*. Balassi Institute, Budapest, 2013. 185–199.
- Uő.: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013.
- Uő.: Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI*. Areopolisz, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2006. 162–181.
- Uő.: *School Market and the Educational Institutions in Transylvania, Partium and Banat between 1919 and 1948*. Working Paper, Nr. 39, ISPMN, Cluj-Napoca, 2011.
- Uő.: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.
- Gombos Benő: Összehasonlítás az erdélyi és magyarországi cionizmus között. In: *Magyar*

- Kisebbség* 1925. 6. 211–214.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég, Budapest, 1992.
- Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania in the Age of Emancipation (1790–1867)*. Editura Enciclopedică, București, 2000.
- György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Kézirat, Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006.
- Uő.: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Pro-Print Könyvkiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Csíkszereda, Kolozsvár, 2003.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Horváth Szabolcs Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007.
- Uő.: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben (1932–1940). In: *Regio* 2004. 3. 101–141.
- Jakabffy Elemér, Páll György: *A bánási magyarság húsz éve Romániában, 1918–1938*. A Studium Kiadása, Budapest, 1939.
- Karady, Victor: *The Jews of Europe in the Modern Era. A Socio-historical Outline*. CEU Press, Budapest, New York, 2004.
- Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai, I–II. In: *Korunk* 1929. 1. és 2. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=1&cikk=4738>, <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=2&cikk=4748>
- Komoróczy Géza: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószöge*. Kalligram, Pozsony, 2011.
- Uő.: *A zsidók története Magyarországon I–II*. Kalligram, Pozsony, 2012.
- Komoróczy Szonja Ráhel: Nyelvhasználat. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013. 37–44.
- Kulcsár Beáta: Közelharc a Park szállóban és a „hős zászlótartó” legendája. In: *ProMinoritate* 2012. 2. 31–53.
- Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Koinónia Kiadó, 2005.
- Marton Ernő: *A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben*. Kadima RT. Kiadása, Cluj, 1922.
- Uő.: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidóság településtörténetéhez*. Fraternitas, Kolozsvár, 1941.

- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Studium, Budapest, 1941.
- Miron, Guy: Exile, Diaspora and the Promised Land – Jewish Future Images in Nazi Dominated Europe. In: Pál Hatos – Attila Novák (szerk.): *Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*. Balassi Institute, Budapest, 2013. 147–166.
- Pál János: Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944). In: *Keresztény Magvető* 2009. 3. 381–420. és 2009. 4. 531–560.
- Péter Izabella: A Gyulafehérvári Püspökség keresztelési politikája a holokauszt idején. In: *Székegyföld* 2012. 2. 118–1833.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.
- Rónai János: Cion és Magyarország (részlet). In: *Múlt és Jövő* 1993. 4. 32–36.
- Sanders, Ivan: „Transylvanianism” and Jewish Consciousness. In: *Studia Judaica* 1996. 61–67.
- Sebestyén Mihály: *Nyúlgát az idő ellen. Az erdélyi zsidóság történetéhez*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000.
- Sebestyén Mihály – Diamantstein György: Egy elsüllyedt világ ébresztése. A marosvásárhelyi orthodox izraelita hitközség élete 1932–1935 között. <http://issuu.com/buksi/docs/hukozl?e=5168123/2863815>
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár, 2007.
- Uő.: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940–1944)*. Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012.
- Trașcă, Ottmar – Seres Attila: Márton Áron 1944. május 18-i kolozsvári beszéde a zsidók deportálása ellen. In: *Múlt és Jövő* 2011. 3. 43–50.
- Ungvári Tamás: *The „Jewish Question” in Europe. The Case of Hungary*. Social Science Monographs 99. Boulder, Colorado – Columbia University Press, New York, 2000.
- Yinger, Milton J.: Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. In: *Regio* 2002. 1. 24–44.
- Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter). Pallas, Budapest, 1929 (Reprint: Blackburn International Incorporation: Budapest, 1987).